

BİLAL ƏLİZADƏ
BDU-nun dosenti,
f.e.n
bilal_alizade@mail.ru

FORMASIYA VƏ SİVİLİZASIYA KONSEPSİYALARININ TƏHLİLİ

Açar sözlər: sivilizasiya, formasiya, tarixi proses, tarixi dövrlər, mədəniyyət, lokal sivilizasiya.

Ключевые слова: цивилизация, формация, исторический процесс, исторические периоды, культура, локальная цивилизация.

Key words: civilization, formation, historical process, culture, local civilization, historical times.

Məlumdur ki, Sosial fəlsəfənin tədqiq etdiyi aktual problemlərdən biri də cəmiyyətin inkişafının tarixi mərhələləridir. Fəlsəfi fikir tarixində tarix fəlsəfəsi problemlərinə bir çox filosoflar öz münasibətlərini bildirmiş, bu mövzu ətrafında təhlil aparmışlar. Tarix fəlsəfəsi dünya xalqlarının fəaliyyət prinsiplərini və qanunauyğunluqlarını tarixi aspektdə tədqiq edir, tarixin məqsədi və mənasını izah etməyə çalışır. Fəlsəfə tarixində tarixi prosesin izahında müxtəlif baxışlar, konsepsiyalar mövcud olmuşdur. Cəmiyyət inkişaf etdikcə bu nəzəriyyələr də dəyişmiş, inkişaf etmiş, dərinləşmiş və təkmilləşmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tarix fəlsəfəsi zaman keçdikcə özünə daha çox tərəfdar tapır və ictimai elmlər arasında öz layiqli statusunu əldə edir. Bu problemin tədqiqat ilə məşhur filosoflar L.Bollinqbrok, A.Volter, İ.Herder, G.Hegel, K.Marks, K.Yaspers və başqaları dərindən məşğul olmuşlar.

İlk öncə qeyd edək ki, formasiya təlimi özündə müəyyən qədər mürəkkəb və ziddiyyətli məqamları ehtiva edir. Bu səbəbdən də formasiya təlimi haqqında bütün deyilənləri ümumiləşdirmək və birmənalı fikir söyləmək xeyli çətindir. Eyni sözləri biz sivilizasiya təlimi haqqında da deyə bilərik. Biz təbii ki, formasiya və sivilizasiya təlimlərini ətraflı olaraq bir-biri ilə müqayisə edərək, onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarmağa çalışacağıq. Amma ilk öncə qeyd edək ki, sivilizasiya təlimi digərləri ilə müqayisədə daha mürəkkəb xarakter daşıyır və onu qiymətləndirmək daha çətindir. Qısaca olaraq bunun iki səbəbini göstərə bilərik: Birincisi, formasiya təlimi demək olar ki, bütövlükdə 20-ci əsrdə geniş yayılmış siyasi ideologiyanın əsasını təşkil edirdi. Amma əsrin sonunda tarixi şəraitin dəyişməsi və həmin ideologiyadan imtina edilməsi nəticəsində formasiya təlimi də ciddi tənqidlərə məruz qaldı. Sivilizasiya təlimi isə əksinə müasir dövrdə daha çox diqqət mərkəzindədir. Amma bununla belə tarixi şəraitin dəyişməsi səbəbindən formasiya təlimini qiymətləndirmək, onun mənfəi və müsbət məqamlarını fərqləndirmək bu gün nisbətən daha asandır. Lakin sivilizasiya təlimi ilə əlaqədar olaraq ictimai şüurda bunun əksinə olan proseslər baş verir. **İkincisi**, formasiya təliminə nisbətən sivilizasiya təlimi sayca daha çox filosofun adı ilə bağlıdır. Belə ki, formasiya təlimindən bəhs edərkən, biz istənilən halda, daha çox K.Marksın, F.Engelsin və V.İ.Leninin tarixi-fəlsəfi mülahizələri üzərində dayanırıq. Kommunist siyasi ideologiyasının sərtliyi səbəbindən sovet dövründə onların mülahizələrindən radikal şəkildə uzaqlaşmaq və ya onlarla ziddiyyətə girmək, demək olar ki, mümkün deyildi. Formasiya təliminin yarandığı tarixi zaman və onun yaradıcısı məlumdur. Amma sivilizasiya təlimi ilə əlaqədar olaraq biz tam fərqli şəraitlə üzləşirik. İlk öncə qeyd edək ki, «sivilizasiya» anlayışını ilk dəfə elmi dövriyyəyə kimin daxil etdiyin demək xeyli çətindir. Düzdür, belə hesab olunur ki, sivilizasiya terminini ilk dəfə P.Q.Holbax və 18-ci əsrin ensiklopedistləri işlətmişlər [1, 84]. Amma hələ orta əsr ərəb-müsəlman fəlsəfəsində İbn Həldun bu anlayışdan istifadə etmişdir. Biz təbii ki, onlardan daha mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir neçəsinin üzərində daha ətraflı dayanacağıq. Lakin əvvəlcədən qeyd edək ki, formasiya təliminin nümayəndələrinə nisbətən bu təlimin nümayəndələrinin fikirləri arasında fərqli cəhətlər daha çoxdur. Bütün fərqli və ziddiyyətli məqamlardan sərf-nəzər etsək, sivilizasiya təlimi adı altında əsasən iki istiqamətdə mülahizələr irəli sürülür: Birinci istiqamətdə vahid universal sistem olaraq bəşəriyyətin inkişafının ən mühüm mərhələləri kimi dünya sivilizasiyasının təkamülü nəzərdə tutulur. İkinci

istiqlamətdə isə nəsillərin vaxtaşırı olaraq bir-birini əvəz etməsi şəklində müxtəlif lokal sivilizasiyalardan bəhs edilir. Bu səbəbdən də həm dünya sivilizasiyaları, həm də lokal sivilizasiyalar haqqında deyilənləri nəzərdən keçirəcək və onlardan hər birini ayrı-ayrılıqda formasiya təlimi ilə müqayisə edəcəyik.

İlk öncə birinci istiqamətdən başlayaq. Əvvəlcədən qeyd edək ki, bu istiqamətdən yanaşsaq, sivilizasiya və formasiya təlimləri arasında daha çox oxşar məqamları müşahidə etmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi, burada vahid universal sistem kimi dünya sivilizasiyasının təkamülündən bəhs edilir. Başqa sözlə, burada formasiya təlimində olduğu kimi universal tarix konsepsiyası irəli sürülür və bu baxımdan hər iki təlim arasında heç bir fərq yoxdur. Zaman baxımından da bu təlimin yaranması elə K.Marksın və F.Engelsin dövrünə təsadüf edir. Daha konkret şəkildə desək, bu L.H.Morqanın (1818-1881) adı ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, Morqanın yaradıcılığı həm K.Marksın, həm də F.Engelsin diqqətini cəlb etmişdir və axırını «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» əsərində onun tarixi-fəlsəfi mülahizələrini ətraflı təhlil etmişdir. Bu əsərdə Morqanın fikirləri çox yüksək qiymətləndirilir: «... Marks tərəfindən kəşf edilmiş olan tarixin materialistcəsinə anlaşılmasını Morqan Amerikada öz yolu ilə yenidən kəşf etmiş və həmin anlaşılmağa əsaslanaraq, barbarlıqla sivilizasiyanı müqayisə edərkən, başlıca məsələlərdə Marksın çıxartdığı eyni nəticələrə gəlmişdi» [2, 3]. Amma buna baxmayaraq, K.Marks ilə Morqanın mülahizələri arasında bir sıra mühüm fərqlər də mövcuddur. Onları ardıcıl olaraq aşağıdakı bəndlərdə göstərə bilərik:

1. İlk müşahidə edilən fərq bəşəriyyətin tarixinin dövrlər üzrə bölgüsüdür. Nəzərdən keçirdiyimiz kimi bəzi əlyazmalarında K.Marks bəşəriyyətin tarixini kapitalizmə qədərki kapitalizm və kommunizm formasiyalarına bölür. Morqan üç başlıca dövrdən - vəhşilik, barbarlıq və sivilizasiya dövrlərindən bəhs edir və onlardan birinci iki dövrü də müvafiq olaraq aşağı, orta və yüksək pillələrə ayırır. Bunlardan birinci ikisi - vəhşilik və barbarlıq dövrləri formasiya təlimindəki ibtidai icma quruluşuna uyğun gəlir, sivilizasiya isə bu quruluşdan sonrakı bütün formasiyaları özündə ehtiva edir [2, 27]. Təbii ki, K.Marksın və Morqanın dövrlər üzrə bölgüsündə müşahidə edilən bu fərqlər təsadüfi xarakter daşmır. K.Marks kimi Morqan da öz bölgüsünü əsaslandırmağa çalışır. Növbəti bənddə bu əsaslanmanın üzərində dayanacaq.

2. K.Marksın bölgüsünün əsasında cəmiyyətin maddi həyatının istehsal üsulu dayanır. Daha aydın şəkildə desək, bu formasiya digərindən və ya bir dövr digərindən nəyi istehsal etməsi ilə deyil, onu necə istehsal etməyi ilə fərqlənir. Morqanın bölgüsünün əsasında isə yaşayış vasitələri istehsalındakı tərəqqi dayanır. Amma məsələyə yalnız bu aspektdən yanaşsaq, onlar arasında elə bir fərq müşahidə edilmir. Belə ki, K.Marks da bir formasiyanı digərindən fərqləndirən istehsal üsulundan bəhs edərkən elə demək olar ki, yaşayış vasitələri istehsalındakı tərəqqini nəzərdə tutur: «Materialistcəsinə anlaşılmağa görə, tarixdə müəyyənəddi amil nəticə etibarlı ilə bilavasitə həyatın istehsalı və təkrar istehsalıdır. Lakin bu özü də yenə iki cür olur: bir tərəfdən - yaşayış vasitələri: yemək şeyləri, paltar, mənzil istehsalı və bundan ötrü zəruri olan alətlərin istehsalı; digər tərəfdən - insanın özünün istehsalı, nəslin davam etdirilməsi». (2, 4) Nəzərdən keçirdiyimiz kimi burada insanın özünü təkrar istehsalı, nəslin davam etdirilməsi – ailənin inkişaf dərəcəsi haqqında da bəhs edilir. Amma F.Engelsin «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» əsərinin birinci nəşrinin müqəddiməsində qeyd edilənləri nəzərə alsaq, onda ailənin inkişaf dərəcəsi bəhs edilməsinin Morqanın tədqiqatı ilə əlaqədar olduğunu söyləməyə kifayət qədər əsasımız var. Müvafiq olaraq K.Marksın və Morqanın tarixi-fəlsəfi mülahizələrinin əsasında duran istehsal üsulu ilə yaşayış vasitələrinin istehsalındakı tərəqqi arasında elə ciddi fərq yoxdur. Onların arasında əsas fərq Marksın bəşəriyyətin tarixini dövrlərə bölərkən və bir dövrdən digərinə keçidi izah edərkən Hegelin dialektikasından istifadə etməsidir. Amma biz Morqanda bunu müşahidə etmirik.

3. Morqanın bəşəriyyət tarixinin dövrlər üzrə bölgüsünə dair fikirləri o qədər də yeni deyildir. Daha aydın şəkildə desək, Morqandan daha əvvəl maarifçilik fəlsəfəsində təkamül ideyası geniş yayılmışdır. Bəşəriyyət tarixinin dövrləri üzrə bölgüsünə dair Morqanın mülahizələrinin də bu təkamül ideyasına əsaslandığını müşahidə etmək çətin deyil. Morqanın əsas xidməti isə tarixi dövrlər üzrə bölməsində deyil, ibtidai icma quruluşunun tarixini öyrənməsində və izah etməsindədir. F.Engels

bu barədə qeyd edir: «Morqanın böyük xidməti ondadır ki, yazılı tariximizin bu tarixdən əvvəlki əsasını kəşf edib onun başlıca cəhətlərini bərpa etmişdir və Şimali Amerika hindlilərinin qəbilə əlaqələrində qədim yunan, Roma və german tarixinin indiyədək həlledilməz olan ən mühüm sirlərinin açarını tapmışdır» [2, 218]. Bütün bunların isə bizi maraqlandıran məsələyə - tarixi proseslərin inkişaf istiqamətinə birbaşa aidiyyəti yoxdur. Bu məsələdə o, yalnız təkamül ideyasını davam etdirmişdir. K.Marksın tarix fəlsəfəsi isə tarixi proseslərə dialektik yanaşması baxımından ondan fərqlənir. K.Marksın tarix fəlsəfəsinə xas olan bütün yenilikləri bir kənara qoysaq təkcə Hegelin dialektikasının tarixi proseslərin izahına şamil edilməsinin özü tarixi şüurun inkişafında yeni mərhələnin yaranmasının əsasında durur. Burada inkişaf daimi xarakter daşıyır və tənəzzül isə heç bir zaman baş vermir. Tarixi praktikada isə belə inkişaf modeli şübhəsiz ki, bir sıra məqamların, məsələn, müəyyən xarakterli böhranların, tənəzzüllərin izahını mümkünsüz edir. Dialektik yanaşmada isə inkişaf spiralvarı xarakter daşıyır. Başqa sözlə, Hegelin dialektikasında inkişaf tsiklik xarakter daşımır, amma burada düz xətt üzrə də inkişafdən danışmaq olmaz. Əgər bu dialektik yanaşmanı tarixi proseslərin izahına şamil etsək, onda tarixi proseslərin inkişafının keçmiş tarixin bəzi məqamlarını təkrar etdiyini deyə bilərik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sivilizasiya təlimi adı altında əsasən iki istiqamətdə mülahizələr irəli sürülür. Biz birinci istiqaməti - dünya sivilizasiyası ilə əlaqədar olan fikirləri nəzərdən keçirdik. Düzdür, müasir elmi-fəlsəfi ədəbiyyatda bu daha çox postindustrial cəmiyyət nəzəriyyəsi adı ilə təqdim edilir. Amma mahiyyət etibarilə burada elə bir ciddi dəyişiklik yoxdur. İndi isə ikinci istiqamətə - lokal sivilizasiyalara keçid əlaq. Lokal sivilizasiyalar təlimi zaman etibarilə daha sonrakı dövrdə yaranmışdır. Formasiya və postindustrial cəmiyyət konsepsiyaları ilə müqayisədə lokal sivilizasiyalar təlimi haqqında deyilənləri ümumiləşdirmək daha çətinidir. Bütün ziddiyyətli məqamlara baxmayaraq hər halda yuxarıda adı çəkilən hər iki təlim az və ya çox dərəcədə bütöv xarakter daşıyır. Amma lokal sivilizasiyalar təlimi haqqında vəziyyət bir qədər başqa cürdür. Bəzi məqamları qeyd edək:

1. Lokal sivilizasiyalar təlimi çərçivəsində haqqında bəhs edəcəyimiz filosoflar heç də həmişə bu anlayışından istifadə etməmişlər. Onların hamısı müxtəlif terminlərdən: N.Danilevski «mədəni-tarixi tiplər», O.Şpenqler «yüksək mədəniyyətlər», A.Toynbi «lokal sivilizasiyalar», P.Sorokin «mədəni supersistemlər» anlayışından istifadə edir. Amma istənilən halda onların tarixi proseslərin inkişaf istiqamətinə yanaşmasında elə bir ciddi fərqlər yoxdur və onların müxtəlif terminologiyadan istifadə etməsi bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Onların əksəriyyətinin fikrinə görə hər bir sivilizasiyanın əsasında hər hansı ilkin mənəvi çıxış nöqtəsi, «böyük ideya», «dini dəyərlər» və ya ilkin simvollar durur ki, inkişaf nəticəsində də onların ətrafında mürəkkəb mənəvi sistemlər formalaşır. Danilevski, Toynbi və Şpenqler sivilizasiyanın formalaşmasında dinin xüsusi rolunu qeyd edirlər. Onların fikrincə, sivilizasiyalar din, arxitektura, rəssamlıq, adətlər, ənənələr sahəsində müəyyən birlik yaradan insan cəmiyyəti tipin özündə əks etdirir. İstənilən halda sivilizasiya barbarlığın və vəhşiliyin əksinə olaraq cəmiyyətin maariflənməsini, elmin, incəsənətin, azadlığın təkamülünü nəzərdə tutur. Bu isə onun digər anlayış ilə - mədəniyyət ilə qarşılıqlı əlaqəsinə gətirib çıxarır. Belə ki, «mədəniyyət» anlayışının da məzmunu buna yaxındır. O da maariflənməni, mənəvi təkmilləşməni, elmin və incəsənətin inkişafının nəzərdə tutur. Bütün bu deyilənləri nəzərə alsaq, lokal sivilizasiyalar təlimində tarixin bölgüsü kimi mədəniyyət faktorunun çıxış etdiyini deyə bilərik [3, 52].

2. Lokal sivilizasiyalar təlimində tarixin bölgüsü kimi mədəniyyət faktorunun çıxış etməsi də bu təlim çərçivəsində birmənalı fikrin yaranmasına gətirib çıxartmır. Məlum olduğu kimi, mədəniyyət anlayışının özünə də elmi-fəlsəfi ədəbiyyatda müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, Amerikan mədəniyyətşünasları A.Kreber və K.Klaxon birgə yazdıqları əsərlərində mədəniyyətin 180 tərifini göstərirlər. L.E.Kertmana görə isə mədəniyyətin 400-dən artıq tərfi var [4, 54]. Bütün bunlar isə bəşəriyyət tarixində indiyə kimi mövcud olmuş sivilizasiyaların sayı baxımından mübahisəli məqamların yaranmasına gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, lokal sivilizasiyaların bir-birindən fərqləndirilməsi üçün bu təlimin tərəfdarlarının hamısının birmənalı olaraq qəbul edəcəyi hər hansı meyar mövcud deyildir. Nəticədə N.Danilevski 10 sivilizasiyanın (mədəni-tarixi tipin) admı çəkir:

misir, assuriya-babil-finikiya-gildani (qədim semit), çin, hind, iran, yəhudi, yunan, roma, ərəb (yeni semit), avropa (roman-german). İki sivilizasiya - peru və meksika inkişafın erkən mərhələsində təbii ölüm ilə məhv olublar [5, 344]. Oxşar nəzəriyyələr irəli sürən O.Şpenqlər isə 8 mədəniyyətin adını çəkir: çin, babil, misir, antik, qərb, mayya və rus. Bunlardan yalnız axırıncı həb yaranma mərhələsindədir. A.Toynbi isə ilkin dövrdə 21 sivilizasiyanın adını çəkir, sonra isə ikinci dərəcəli, kifayət qədər inkişaf etməmiş olanları saymadan onların sayını 13-ə endirir.

Lokal sivilizasiyaların canlı orqanizmlərin həyatı kimi başa düşülməsi Danilevskinin konsepsiyasının əsasında durur. Şpenqlər də eyni fikirdədir. Düzdür, Danilevski mədəniyyətin inkişafında, 3, Şpenqlər isə 4 mərhələdən bəhs edir. Amma bu mərhələlərin yaranma mənbəyi eynidir: «Hər bir mədəniyyət ayrıca insanın bütün yaş mərhələlərini keçir. Hər birinin öz uşaqlığı, gəncliyi, yetkinliyi və qocalığı var». Həm Danilevski, həm də Şpenqlər son nəticədə mədəniyyətin inkişafının son mərhələsini onun inkişafının ilk mərhələsinə qarşı qoyur. Canlı orqanizm kimi lokal mədəniyyətlər də daim hərəkətdə olmalı, dəyişməlidirlər. Amma bununla belə mədəniyyətin «inkişafı» müəyyən sayda mərhələlərin ardıcıl olaraq bir-birini əvəz etməsidir. Bu dövretmənin sərhədlərindən kənara çıxmaq mümkün deyildir, çünki lokal mədəniyyətlərin həyatındakı sonuncu mərhələ inkişafın ilkin mərhələsinə qayıdış deməkdir. Lokal mədəniyyətlərin inkişafındakı bu sonuncu mərhələni Danilevski və Şpenqlər sivilizasiya adlandırırlar. Amma Danilevski və Şpenqlərin fikirləri arasında müəyyən fərqlər də mövcuddur. İlk diqqəti cəlb edən fərqli cəhət tarixən mövcud olmuş sivilizasiyaların sayı ilə əlaqədardır. Ən mühüm fərq isə lokal mədəniyyətlərin sonuncu mərhələsinə dair fikirlərdir. Onların lokal mədəniyyətlərin inkişafındakı sonuncu mərhələyə dair eyni təsəvvürləri olsa da burada bir sıra fərqlər var. İlk növbədə fərq lokal mədəniyyətlərin mövcud olma müddəti məsələsinə aiddir. Danilevskinin fikrincə, bu mərhələ çox qısa müddətlidir. Belə ki, sivilizasiya mərhələsi deyərəkən lokal mədəniyyətin bütün həyatı boyu toplanılmış enerjinin israf edilməsini başa düşülür. Əksinə, Şpenqlərin fikrincə, bu dövr (sivilizasiya) - mədəniyyətin durğunluğu dövrüdür. Bu dövr uzun müddət davam edir [7, 112].

Danilevskinin metodologiyası da ciddi anlaşılmazlıq yaradır. O, «qədim dünya - orta əsrlər - yeni dövr» bölgüsünü qəbul edir. Amma o, üç dövrü ümumdünya tarixinin mərhələləri kimi deyil, qapalı mədəniyyətlərin həyatındakı dövrlər kimi qəbul edir. Onun konsepsiyasında etnoqrafik inkişaf fazası qədim dünyaya, dövlətlər - orta əsrlərə, sonuncu sivilizasiya mərhələsi isə - yeni dövrə uyğun gəlir. Danilevski və Şpenqlər ilə müqayisədə A.Toynbinin tarixi-fəlsəfi mülahizələri daha sistemli xarakter daşıyır və bəşəriyyətin ictimai-tarixi inkişafını lokal sivilizasiyaların dövr etməsi ilə izah etməyə çalışır. Amma bir sıra məqamlarda onun fikirləri Şpenqlərin mülahizələrindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Bunları qısaca olaraq aşağıdakı bəndlərdə ümumiləşdirə bilərik:

1. A.Toynbi özündən əvvəl tarixi dövretmə konsepsiyasını irəli sürən iki şəxs - O.Şpenqlərin və C.Vikonun adını çəkir. A.Toynbinin fikrincə, onların çatışmayan cəhəti daha az empirik materialdan istifadə etmələridir [6, 121]. C.Viko 2 (antik və qərb), Şpenqlər isə 8 «mədəniyyətdən» bəhs edir. Toynbinin özü isə tarixin və arxeologiyanın ən son nailiyyətlərdən istifadə edərək ilkin dövrdə 21 sivilizasiyanın adını çəkir: qərb, bizans, rus-ortodoksal, fars, ərəb (islam), Hind, Uzaq Şərq, antik (yunan-roma), suriya, hind, çin, yapon-koreya, minoy, şumer, het, babil, misir, and, Meksika, yukatan, mayya... Əslində Toynbinin lokal sivilizasiyalar təliminin Danilevski və Şpenqlərdən əsas fərqi onun müəllifinin tarixçisi olması idi. O, 20-ci illərdə «Avropanın qurubunu» əsəri ilə tanış olduqdan sonra belə nəticəyə gəlir ki, bütövlükdə Şpenqlərin konsepsiyası doğrudur. Amma o, Şpenqlərin öz konsepsiyasını əsaslandırmaq üsulunu, yəni intuitiv metodu qəbul etmir. Bu səbəbdən də Toynbi Şpenqlərin konsepsiyasını əsaslandırmaq üçün empirik fundament yaratmağa çalışır. Onun çoxcildli «Tarixin tədqiqi» əsəri keçmişdə mövcud olmuş bütün sivilizasiyalarla dair çoxlu faktik materiala əsaslanır.

2. Şpenqlərdən fərqli olaraq Toynbi çoxlu sayda empirik faktları ümumiləşdirməyə və bütün sivilizasiyaların tarixində ümumi mərhələləri müəyyənləşdirməyə çalışır. Toynbinin özü bu metodu «müqayisəli analiz» metodu adlandırır. O, bir lokal sivilizasiyanı (əvvəlcə antik, sonra isə qədim Çin) bütün digərləri üçün model kimi qəbul edir və digər sivilizasiyaları onun əsasında qiymətləndirir. Bu

metodun özü məhdud və natamam xarakter daşısa da hər halda empirik tarixi faktların ümumiləşdirilməsinə cəhdin göstərilməsi Şpenqlerin mülahizələrinə nisbətən irəliyə doğru addım idi.

Aralarında olan bütün fərqlərə baxmayaraq, tarixi proseslərin inkişaf istiqamətinə dair Danilevski, Şpenqler və Toynbinin fikirləri oxşardır. Onların hamısı tsiklik inkişaf konsepsiyasının tərəfdarlarıdır. Bununla da onlar sadəcə mürəkkəbə doğru inkişaf ideyasını irəli sürən formasiya və postindustrial cəmiyyət təlimlərindən fərqlənirlər. Tsiklik inkişaf konsepsiyası əslində «antitarixi» xarakter daşıyır. Belə ki, burada tarixi inkişaf irəliyə doğru istiqamətlənmir, sadəcə olaraq müəyyən sayda mərhələlər bir-birini təkrar etdikdən sonra sonuncu mərhələyə — inkişafın ilkin mərhələsinə qayıdır. Lokal sivilizasiya təliminin əksər nümayəndələrinin fikrincə, hər bir sivilizasiya və ya lokal mədəniyyət öz təbii mühitində inkişaf edir və onlar bir sivilizasiyanın digərinin inkişafına göstərdiyi təsir, başqa sözlə, sivilizasiyalar arasındakı varislik əlaqəsini inkar edirlər. Amma bu xüsusən Şpenqlerin yaradıcılığında özünü qabarıq şəkildə göstərir. Şpenqlerin fikrincə, hər bir sivilizasiyanın unikalığı mədəniyyətlərin dialoqu yolunda təbii əngəllər yaradır. Bu əngəlləri aradan qaldırmaq praktik cəhətdən mümkün deyil [5, 353].

İndiyə kimi bütün məqalə çərçivəsində deyilənləri nəzərə alsaq onda "ixi proseslərə dair formasiya və sivilizasiya təlimləri deyərək diqqət tarixi mərkəzinə 2 deyil, 3 təlimin gəldiyini qeyd edə bilərik. Bunlar formasiya təlimindən başqa postindustrial cəmiyyət və lokal sivilizasiyalar təlimləridir. Bu üç təlimin hər biri keçən əsrdə tarixi şüurun inkişafını şərtləndirir. Amma bu təlimlər arasında müəyyən qədər uyğunsuzluqların olduğu nəzərə alsaq, onda müasir dövrdə dünyada baş verən tarixi proseslərin izahı üçün onlardan yalnız birini seçmək və ya onların hamısının müsbət məqamlarını bir sistem daxilində toplamaq lazımdır. Lakin əvvəlcədən iki məqamı qeyd edək:

Birincisi, bu təlimlərdən hər biri öz kökləri etibarlı ilə həb antik fəlsəfəyə və hətta müəyyən mənada yəhudi, xristianlıq və islam kimi ümumdünya dinlərinə gedib çıxır. Daha sonralar isə bu ideyalar Yeni dövrdə alman və fransız tarix məktəblərinin nümayəndələri tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bu təlimlərin əsasında duran ideyaların uzun tarixi zaman qət edərək müasir dövrdə də tarixi şüurun inkişafına öz təsirini göstərməsi səbəbindən aralarında kifayət qədər uyğunsuzluqların olmasına baxmayaraq, onlardan hər hansı birinin tamamilə inkar edilməsi məqsəduyğun deyildir.

İkincisi, əgər bəşəriyyətin yarandığı ilk andan etibarən tarixi şüurun inkişaf prosesin nəzərdə tutsaq, onda aralarındakı bütün uyğunsuzluqlara baxmayaraq, bu üç təlimin arasında bir çox oxşar məqamların mövcud olduğunu görürük. Hər şeydən əvvəl bu təlimlər ictimai şüurun müasir inkişaf səviyyəsinin məhsuludur. Bu isə çox böyük amildir.

Fikirlərimizi aşağıdakı bir neçə bənddə ümumiləşdirək:

1. Fəlsəfi fikir tarixində dünyada baş verən tarixi prosesləri real əsaslarla izah etməyə imkan verən universal tarix konsepsiyasını biz formasiya təlimində müşahidə edirik. Bu konsepsiyayı irəli sürən Hegel onun fəlsəfəsinə xas olan mistika səbəbindən buna heç bir zaman nail olmamışdır. Postindustrial cəmiyyət təlimi də universal tarix konsepsiyasını müdafiə edir. Aralarındakı mədəni, siyasi, əxlaqi və s. fərqlərə baxmayaraq ən ümumi şəkildə bütün xalqlar və cəmiyyətlər bəşəriyyətin vahid inkişaf yolunu keçir. Bu inkişaf mərhələlərinin necə adlandırılmasından asılı olmayaraq biz bunu postindustrial cəmiyyət təlimində də müşahidə edirik.

2. Formasiya təliminin ən mühüm nailiyyəti heç şübhəsiz ki, Hegelin dialektikasının tarixi proseslərin dünyəvi əsaslarla izahına tətbiq edilməsidir. Hegelin dialektikası bütövlükdə alman tarix məktəbinin tarixi şüurun inkişafına təkan verən ən mühüm ideya idi. Amma burada formasiya təliminin də xidmətini unutmamaq olmaz. Nəzərdən keçirdiyimi kimi, Hegeldən sonrakı dövrdə onun dialektikası əslində tarixi proseslərin dünyəvi əsaslarla izahı üçün effektiv nəticələr verə bilməzdi.

Lokal sivilizasiyalar təliminin tarixi proseslərə yanaşması müəyyən dərəcədə maraqlıdır. Bu təlimin ən məhdud cəhəti lokal sivilizasiyalar arasındakı varislik əlaqəsini inkar etməsi və ya buna o qədər də böyük diqqət yetirməməsidir. Bu isə mahiyyətcə həmin təlim çərçivəsində tarixi proseslərin inkişafının «antitarixi» xarakter daşmasına gətirib çıxarır. Əgər tsiklik istiqaməti deyil, spiralvari istiqaməti qəbul etsək, onda lokal sivilizasiyalar təliminin də bir çox məqamlardan tarixi proseslərin izahı üçün uğurla istifadə etmək olar. Buna oxşar yanaşmanı biz A.Toynbinin yaradıcılığında

müşahidə edirik. Düzdür, formasiya təlimində olduğu kimi, Toynbinin yaradıcılığında da tarixi proseslərə dialektik yanaşmanın olduğunu demək olmaz. Amma hər halda bəşəriyyətin tarixini 3 nəsil arasında bölməsi onun bəşəriyyətin tarixində baş verən keyfiyyət dəyişikliyi müəyyən qədər qəbul etməsindən xəbər verir. Bu isə Toynbinin lokal sivilizasiyalar təliminin, bu təlimin digər nümayəndələrində olduğu kimi antitarixi xarakter daşmaması deməkdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əfəndiyev M., Şirinov A. Sosiologiyanın nəzəri problemləri. B., BDU nəşriyyatı, 2001, 514 s.
2. Engels F. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. B., Azərnəşr 1921, 239 s.
3. Aslanova R. İslam və mədəniyyət. B., «Azərb. Universiteti» nəşriyyatı, 2002, 406 s.
4. Философия истории (под ред. А.С.Панарина). М., Гардарики, 2001, 432 с.
5. Конрад Н.И. Изб. Труды История. М., 1974, 320 с.
6. Тойнби А. Постигание истории. М., 1991, 365 с.
7. Шпенглер О. Закат Европы. М., 1993, 467 с.

БИЛАЛ АЛИЗАДЕ
доцент БГУ, к.ф.н.
bilal_alizade@mail.ru

«АНАЛИЗ ФОРМАЦИОННОГО И ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО ПОДХОДОВ К ИСТОРИЧЕСКОМУ ПРОЦЕССУ»

Статья посвящена одной из важнейших проблем философии - анализу формационного и цивилизационного подходов к историческому процессу. В статье автор наряду с положительными сторонами формационного подхода к историческому процессу, проанализировал и его отрицательные моменты. Анализируя цивилизационную концепцию, автор постарался ее сопоставить с анализом формационной концепции. В разъяснении исторического процесса, автор проанализировал сходные и различные стороны формационного и цивилизационного терминов.

BILAL ALIZADE
Doc. philosophy, BSU
bilal_alizade@mail.ru

“ANALYSIS OF THE HISTORICAL PROCESS FROM THE POSITION OF FORMATION AND CIVILIZATION”

The article has been devoted of the analysis of historical process – one of the important problems of philosophy from formation and civilization point. Author has analysed his shortcoming adjoining by positive sides of the formation conception in the article. During the analysis of civilization’s conception author has compared it with conception. While explaining historical process author has analysed like and different sides of the terms of formation and civilization

Rəyçi: f.e.d. H. İmanov, f.e.d. N. Mikayılov

Bakı Dövlət Universiteti Humanitar fakültələr üzrə fəlsəfə) kafedrasının 09 sentyabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)